DOROTA ŻYGADŁO-CZOPNIK

Uniwersytet Wrocławski, Polska

zydlo1@wp.pl

Starość — (anty)fenomen społeczno-kulturowy w twórczości literackiej Jiřiny Šiklovej. Rekonesans badawczy

*Wszyscy ludzie pragną dożyć starości, lecz
gdy nadejdzie,
narzekają na nią — tak to bywają chwiejni
i przewrotni w swej głupocie¹.*

Starość stanowi temat większości utworów Jiřiny Šiklovej (ur. 1935) znanej czeskiej socjolożki i publicystki. Badaczka w tekstach literackich, które wyszły już w nowym milenium, stara się w sposób popularnonaukowy przekazać swoją dużą wiedzę i doświadczenie wyniesione z pracy w terenie z ludźmi starymi. Podkreśla ważną rolę starych ludzi w kreowaniu pozytywnego wizerunku starości: „o pozitivní image stáří se musí starat také staří lidé”². Šiklová we współpracy z praskim wydawnictwem Kalich wydała: *Deník staré paní* (2003), *Dopisy vnučce* (2007), *Matky po e-mailu* (2009), *Stoupenci proměn* (2012), *Vyhoštěná smrt* (2013). W 2011 roku w tym samym wydawnictwie wyszła publikacja *Jiřina Šiklová. Bez ohlávky. Rozhovory*. Wywiad z pisarką przeprowadzili Michal Plzák i Magdalena Čechlovská. Niestety, twórczość naukowa i literacka Šiklovej nie jest znana w Polsce. Autorka tych niepozornych, prostych i przejrzystych tekstów, które zostały napisane lekkim językiem, nie ucieka od trudnych tematów, relacji i emocji. Pisarka właśnie doświadcza starości, świadomie i godnie ją przeżywa,

¹ Ciceron, *Katon Starszy o starości*, przeł. Z. Cierniakowa, [w:] Ciceron, Plutarch, *Pochwała starości*, przeł. Z. Cierniakowa, A. Twardecki, Warszawa 1996, s. 29.

² Cyt. za: H. Haškovcová, *Fenomén stáří*, Praha 2010, s. 49.

dlatego w swoich utworach zdecydowanie więcej uwagi poświęca starszym kobietom niż starszym mężczyznom³.

Šiklová w 1968 roku została zwolniona z Uniwersytetu Karola z powodu zaangażowania w wydarzenia Praskiej Wiosny. Początkowo pracowała jako sprzątaczką w bibliotece uniwersyteckiej a następnie na stanowisku pracownika socjalnego na oddziale gerontologii szpitala w Pradze-Krči. Wówczas podjęła badania nad zagadnieniem starości i życia ludzi starych. Oficjalnie nie mogła publikować, dlatego swoje prace naukowe (książki, artykuły) wydawała w Czechosłowacji i poza granicami kraju pod nazwiskiem panięńskim Jiřina Heroldová albo pod różnymi pseudonimami. W listopadzie 1989 roku została ponownie zatrudniona na Uniwersytecie Karola w Pradze, gdzie założyła katedrę pracy socjalnej, którą prowadziła do lutego 2000 roku. Nadal wykłada problematykę rozwoju człowieka w cyklu życia, gerontologii społecznej, problematykę społecznej i kulturowej tożsamości płci, mniejszości narodowych oraz kwestie azylantów i uchodźców. Opublikowała kilkadziesiąt artykułów w czasopismach branżowych, zarówno krajowych i zagranicznych. W dalszym ciągu interesuje się tematyką organizacji pozarządowych, *non-profit*. Šiklová jest także założycielką Centrum i biblioteki Gender Studies w Pradze, członkiem zarządu kilku ważnych fundacji (Vize 97, Nadace rozvoje občanské společnosti, Nadace Charty 77, Konto Bariéry) i redakcji trzech znaczących zagranicznych czasopism naukowych („European Journal Social Work”, „East Central Europe”, „Social Research”).

W przypadku twórczości literackiej Šiklovej problematykę starości można rozpatrywać na dwóch płaszczyznach: jako zbiór utworów, w których obok tematu starości pojawiają się refleksje nad młodością (*Stoupenci proměň*) i przemijaniem (*Vyhoštěná smrt*) oraz jako grupę odrębnych zagadnień, które owa tematyka implikuje i pośrednio inicjuje. W jej książkach odznaczają się wyraźnie trzy grupy zagadnień na temat starości i ludzi w starszym wieku. W pierwszej grupie rozważań autorka porusza klasyczne zagadnienia dotyczące pozycji i miejsca człowieka starego w rodzinie, ról rodzinnych, a w szczególności roli babci, relacji rodzinnych w układzie międzypokoleniowym oraz sytuacji człowieka starego w rodzinie na tle innych powiązań mikrostrukturalnych (*Deník staré paní, Dopisy vnučce*). W drugiej grupie pokazuje kulturowe zmiany zachodzące w roli człowieka starego, osoby, która wychodzi z tradycyjnych ról przypisanych przez stereotypy i realizuje swoje potrzeby indywidualne, wyzwalając się z nacisku norm obyczajowych (*Deník staré paní, Matky po e-mailu*). W trzeciej grupie problemów porusza zagadnienia najsilniej łączące się z problematyką starości, czyli zagadnienia opieki, pomocy oraz wsparcia (*Matky po e-mailu*).

Przedmiotem szczególnego zainteresowania pisarki jest czas życia jako paradygmat kultury (starość), albowiem to subiektywne doświadczenie istnienia nie

³ Zdaniem czeskiej badaczki Dany Sýkorovej: „Stáří, vyjádřeno v termínech feministické sociologie, degraduje ženy na »sociálně odmítané a neužitečné sexuální objekty«. D. Sýkorová, *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*, Praha 2007, s. 33.

tylko wiąże się z biologicznymi rytмами ontogenezy, lecz także modelowane jest w zasadniczym stopniu przez kulturę⁴. W przypadku „starych kobiet” mamy do czynienia z podwójnym wykluczeniem, a mianowicie jednocześnie jako kobiety i jako osoby starszej. Jak zauważają Bogna Bartosz i Edyta Zierkiewicz w tekście *Starość w narracjach kobiet młodych i starych*:

[...] starsza kobieta zwykle nie tylko określana jest jako „babcia” czy „staruszka”, lecz tak właśnie jest traktowana, tzn. z pobłażaniem, wyrozumiałością itp. [...] Ageizm jest jednak wpisany nie tylko w system kulturowy czy społeczny, lecz często bardzo wyraźnie w myślenie samych kobiet o sobie (bez względu zresztą na wiek). „Kurzcowe trzymanie się młodości” jest traktowane jako społeczna konieczność, sankcjonowane przez media i przestrzegane też przez same kobiety⁵.

Stare kobiety są niejako „nieobecne” w obowiązującym społeczno-kulturowym dyskursie i nie pasują do naszej „na nowo przepisanej” rzeczywistości⁶. Zmiana ta ma związek przede wszystkim z tak zwanym przejściem modernizacyjnym. Termin ten obejmuje ogromne przekształcenia, jakim uległo środowisko materialne, formy uspołecznienia i praktyki kulturowe na przełomie ostatnich dwóch wieków w kręgu euroamerykańskim. Procesy te w Czechach zachodziły z pewnym opóźnieniem w porównaniu z sytuacją w Europie Zachodniej, tak więc współczesne pokolenie osób starszych urodzone w okresie międzywojennym lub wojennym przyszło na świat w rzeczywistości przesiąkniętej elementami kultury nazywanej przez socjologów „tradycyjną”, a przyjdzie im odejść w czasie klasyfikowanym jako „ponowoczesność”⁷. Šiklová dostrzega, że stereotypy związane z wiekiem wpływać mogą także na kształt kontaktów międzypokoleniowych⁸

⁴ Zdaniem Simone de Beauvoir zjawisko starości pojawia się w wyniku interakcji dwóch odrębnych czynników, jakimi są: dane biologiczne oraz klimat społeczny, w którym wybrana osoba żyje. Zob. S. de Beauvoir, *Starość*, przeł. Z. Styszyńska, Warszawa 2011.

⁵ B. Bartosz, E. Zierkiewicz, *Starość w narracjach kobiet młodych i starych*, [w:] *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysak, Wrocław 2005, s. 13.

⁶ Zob. J.-F. Lyotard, *Przepisać nowoczesność*, przeł. D. Domagała, [w:] *Postmodernizm a filozofia*, red. S. Czerniak, A. Szahaj, Warszawa 1996.

⁷ Zob. K. Krzysztofek, M.S. Szczepański, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2005.

⁸ Na gruncie polskich badań Ewa Miszczak wyróżniła cztery najpopularniejsze stereotypy człowieka starego: schorowanego i znieдоłączniałego, niesamodzielnego i wymagającego opieki, ubożego, samotnego i osamotnionego. Na gruncie amerykańskim Daniel F. Schmidt i Susan M. Boland wyróżnili następujące stereotypy człowieka starego: wzorowego dziadka, mędrca, liberalnego ojca narodu, człowieka słabego, bezbronnego, samotnego, niezaangażowanego społecznie, wścibskiego sąsiada, zniechęconego, włóczęgi, złośliwca i skąpca. Czeska badaczka Helena Haškovcová zwraca uwagę, że starość jest antycypowana z chorobami, cierpieniem, biedą i tym samym w świadomości społecznej dominują negatywne stereotypy. Zob. E. Miszczak, *Stereotypowy obraz człowieka starego w Polsce*, [w:] *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, red. J.T. Kowalewski, P. Szukalski, Łódź 2006, s. 305–312; także A. Tokaj, *U progu starości*, Poznań 2000; I. Kurcz, *Zmiana stereotypów. Jej mechanizmy i granice*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kořta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001, s. 3–25; H. Haškovcová, *op. cit.*

oraz mogą stać się składnikiem postaw przyjmowanych wobec i przez ludzi starych. Wokół starości zdaniem Šiklovej powstało wiele mitów i stereotypów, zarówno negatywnych, jak i pozytywnych. Starzenie wszak wiąże się z utratą wartości, które dzisiejsze społeczeństwo i nasze czasy promują, czyli młodości, sprawności, zdrowia. Najczęściej to młodzi w ten sposób stygmatyzują populację, do której w przyszłości sami będą należeć⁹. W związku z tym badaczka postanowiła podzielić się z czytelnikami spostrzeżeniami na temat starości, ponieważ z powodu szybkiego starzenia się społeczeństw ważna wydaje się jej potrzeba kształtowania właściwego obrazu starości w oparciu o wiedzę dotyczącą zmian zachodzących w tym okresie życia.

Doma jsem se starala o tehdy skoro devadesátiletou maminku a naši sousedku a denně jsem poslouchala stížnosti jak starých lidí, tak jejich dospělých (a také již starých) dětí na problémy soužití. Jedni i druzí často nespravedlivě obviňovali své blízké — vlastně za to, že sami si nedovedli uspořádat své vztahy a hlavně nevěděli, jak a čím naplnit poslední dekády svého života. [...] A totéž jsem si tehdy uvědomila i já o sobě samé. Pak budu rigidní, „tuhá“, a tak musím všechny tyto chyby reflektovat, ještě dokud to vnímám a myslím si, že mne se to ještě netýká. Tak vznikl fiktivní deník, ve kterém stará paní zapisuje pozorování o dceři, synovi, vnoučatech, ale píše si sem i citáty či co má koupit, pomlouvá druhé, obviňuje vlastní děti, ale při dalším čtení si uvědomuje svoje omyly a někdy se svým přátelům i v deníku omlouvá. Touto reflexí svého vztahu k okolí postupně moudří, stárne sice dál, ale je spokojenější. A ostatní s ní také¹⁰.

Deník staré paní to dziennikowe zapiski pewnej starszej kobiety, która prezentuje swoje poglądy na temat starzenia się społeczeństwa¹¹. Co zaś się tyczy zdarzeń opisywanych w dzienniku, przeważnie jest to opis codziennej rutyny, aczkolwiek wszystkim zapiskom towarzyszy jeden nadrzędny motyw starości, który się powoli rozwija od motywu starości zgrzybiałej, aż w końcu dochodzi do jego zasadniczej zmiany w ostatnim wpisie. „Já jsem neuměla věci prožívat, neuměla jsem všechno kolem sebe dost vnímat. Ve stáří si musíme životní úkoly, smysl života i satisfakci dávat především sami. Je to náročnější, ale svobodnější”¹². Główna bohaterka, pisząc dziennik, dokonuje bilansu jakości i wartości swojego życia. Proces pisania umożliwia jej w sposób kreatywny porządkować rzeczywistość. „Tenhle deníček je pro mne velká pomoc [...]”¹³. Zapisuje swoje refleksje o świecie, życiu i książkach. Postać starej kobiety w tekście Šiklovej nie jest

⁹ Zob. W. Kołodziej, *Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi w podeszłym wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006, s. 91–102.

¹⁰ Wypowiedź J. Šiklovej zamieszczona na stronie internetowej dwumiesięcznika „Listy”, <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=035&clanek=050318> [dostęp: 7.05.2015].

¹¹ Tekst powstał na podstawie książki *Deník staré paní*, którą Šiklová wydała pod pseudonimem Nina Matulová (wyd. Mona, 1986). Publikacja liczyła wówczas tylko 95 stron. Wydanie z roku 2003 zostało zasadniczo rozszerzone (180 s.) i wzbogacone o nowe uwagi z dziedziny gerontologii i geriatrii oraz kwestie dotyczące zmian społecznych w Czechach, do których doszło w okresie od napisania pierwszej wersji książki.

¹² J. Šiklová, *Deník staré paní*, Praha 2010, s. 179.

¹³ *Ibidem*.

alegorią starości, która głosi abstrakcyjne i mądre rady, w jaki sposób szybko i łatwo poradzić sobie z problemami tego okresu w życiu człowieka. Obraz starości malowany na kartach dziennika daleki jest od arkadyjskiego mitu konsolacji, obrazu szczęśliwego końca życia człowieka starego. Przeciwnie, bohaterka odnosi wrażenie, że traci swoją dotychczasową pozycję nie tylko w sferze biologicznej, ale również na płaszczyźnie społecznej. Starość jest granicą. W zapiskach z 12. ledna czytamy:

Dokud jsem byla „mladá” babička, mazlila jsem se s vnoučaty, hubovala své sotva dospělé děti, řešila s nimi jejich problémy, starala se o nemocného manžela a jemu jsem si taky vždycky stěžovala na všechno, co mne trápilo. A ještě jsem chodila do práce a přesluhovala, abych měla vyšší důchod. Teď je všechno pryč¹⁴.

Autorka zwraca uwagę na istotne kryterium stosowane w ocenie wieku człowieka w postaci aktywności społecznej i słusznie dowodzi, że wiek społeczny jest określany nie na podstawie tego, z jakich ról społecznych człowiek rezygnuje, lecz jakie podejmuje. W takim podejściu o wejściu w okres starości decydować będą tradycyjnie konstruowane role człowieka starego: rola babci, rola emerytki, rola osoby biernej zawodowo¹⁵. Na pytanie, kiedy zaczyna się starość, każda kultura odpowiada inaczej, ponieważ płynne granice podeszłego wieku uzależnione są od wielu czynników — np. fizjologicznych (sprawność organizmu), psychologicznych, ekonomicznych, medycznych czy społecznych. Współczesnym rytuałem rozpoczynającym ostatni etap życia jest wycofanie się z aktywności zawodowej i przejście na emeryturę, która najczęściej zbiega się w czasie z odejściem dzieci z domu, czyli syndromem pustego gniazda i ewentualnym przybraniem nowej roli społecznej — babci i dziadka. Mamy więc do czynienia z wyraźną nieciągłością — ostrym przejściem z wieku średniego do starości we wszystkich sferach życia oraz z uniformizacją tego przejścia¹⁶.

Šiklová swoją refleksją skupia się na roli rodzinnej babci i matki dorosłych dzieci jako społecznym komponencie tożsamości współczesnych kobiet dojrzałych. Bohaterka-narratorka, kiedy traci swoją dotychczasową pozycję, doświadcza drugorzędności, podrzędności, swoistego wykluczenia z życia rodzinnego i społecznego. Towarzyszy jej spotęgowane doświadczenie utraty bliskich i postępującego procesu wyobcowania. Samotność człowieka starego wynika z niewłaściwego traktowania go przez najbliższych i społeczeństwo. Pośród licznych zapisków, z których składa się *Deník staré paní*, możemy odnaleźć historię relacji bohaterki z jej prawnuczką Terezą. Dziewczynka ucieka przed brzydką starą kobietą. „Mne jenom obchází, prohlíží si mě jako kus nábytku. [...] Nebo se té malé prostě nelíbím, protože jsem už moc stará”¹⁷. Niczym nie można zastąpić

¹⁴ *Ibidem*, s. 9.

¹⁵ Zob. K. Segiet, *Miejsce człowieka starego w codzienności rodzinnej*, [w:] *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, red. A. Tokaj, Leszno 2008, s. 56–58.

¹⁶ Zob. P. Szukalski, *Przepływy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Łódź 2002.

¹⁷ J. Šiklová, *Deník staré paní*..., s. 9.

podstawowej potrzeby obcowania z innymi. Bohaterka doznaje Heideggerowskiego „bycia opuszczonym”¹⁸. Stara kobieta w tekście Šiklovej próbuje pogodzić się z przemijającą urodą, cielesnością, erotyzmem i seksualizmem. „Budu-li se přiliš zajímat o své tělo, které mne obtěžuje, bude mne obtěžovat ještě víc”¹⁹. W aspekcie rozrachunkowym, który wpisany jest w problematykę wieku starszego, u bohaterki dziennika przeważa jednak blask zwykłego dnia, samo życie, dzieci i wnuki.

Początkowo w swojej roli matki dorosłych dzieci oraz babki jest zbyt ekspansywna. „Irena, Petřík, Ivanka, Líza, Tomáš, Marie — všichni teď ode mne očekávají to, co jim nemůžu poskytnout žádný jiný člověk”²⁰. Wpisuje się we wzorzec odgrywany przez matki, które nie potrafią zaakceptować dorosłości i dojrzałości własnych dzieci i spełniając się w realizacji roli matki oddanej swym dzieciom, stają się matkami zbyt ofiarnymi. Tymczasem, jak sama zaczyna dostrzegać, rozwój nauki i przyspieszenie technologiczne sprawiły, że wiedza osób starszych przestała być potrzebna, a ich doświadczenia uznano za anachroniczne. Dynamiczne procesy cywilizacyjne wywołały rozpad tradycyjnej, zhierarchizowanej rodziny wielopokoleniowej, co w efekcie doprowadziło do izolacji osób starszych, izolacja zaś — do lęku przed starością i umieraniem²¹. Bohaterka początkowo przyjmuje postawę starości zgorzkniałej. Wynika ona z rozczarowania i rozdzwieniu między oczekiwaniami a otrzymaną „zapłatą” za dotychczasowe trudy²².

Dostrzega, że zasadniczo kultura współczesna starość definiuje poprzez negację — brak, defekt, ułomność ciała, utratę sił życiowych i zdrowia. „A jak jsou staří lidé, a zvláště my ženy, na své nemoci pyšní”²³. Fenomenologia bólu i cierpienia zdaje się nieodłącznym elementem obrazu doświadczania starości, która nie jest już synonimem długowieczności, a wiąże się z kondycją, która jest słabsza niż w młodszym wieku. „Lidé se raději přiznávají k tomu, že jsou nemocní, než k tomu, že jsou staří”²⁴. Stara kobieta obserwuje widome oznaki własnego starzenia się — zapomnianie, choroby, rewaloryzacja tego, co dawniej lubiła i co ceniła. Nie ucieka jednak od tego trudnego dla niej tematu. Nieustannie obecny jest w dzienniku motyw obserwowania przez bohaterkę postępów własnego i innych starczego zniedołężnienia. „Včera večer sem zaběhla Růženka. Tedy zaběhla, sotva došla. Je sice mladší než já, ale s chozením je na tom hůř”²⁵. Bohaterka dostrzega, że przemiany cywilizacyjne, kulturowe i społeczne

¹⁸ Zob. K. Michalski, *Heidegger i filozofia współczesna*, Warszawa 1978.

¹⁹ J. Šiklová, *Deník staré paní...*, s. 85.

²⁰ *Ibidem*, s. 179.

²¹ Temat śmierci Šiklová podejmuje szczególnie w utworze *Vyhoštěná smrt*, w którym zwraca uwagę, że „Pokud jsme sami nepřijali, že smrt je součástí života, že k němu patří, tak o ní nemluvíme nebo toto téma obcházíme”. J. Šiklová, *Vyhoštěná smrt*, Praha 2013, s. 45.

²² Zob. A. Pawlina, *Stereotypowe wizerunki starości w wybranych przekazach kulturowych*, [w:] *Edukacyjne, kulturowe i społeczne konteksty starości*, red. M. Malec, Wrocław 2011, s. 139–156.

²³ J. Šiklová, *Deník staré paní...*, s. 53.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, s. 11.

doprowadziły do sytuacji, w której starość postrzegana jako stan „wybrakowany” włączona została do sfery tabu będącej tematem zakazanym, więc ludzie nie chcą o starości rozmawiać, nie chcą nawet jej widzieć. Zdaniem Šiklovej we współczesnej kulturze ludzie starzy są niesprawiedliwie traktowani jako grupa homogeniczna, tymczasem rozwój człowieka współwystępuje z rozwojem jego indywidualnej i złożonej historii.

Bohaterka w ciągu roku, kiedy prowadzi swoje zapiski, odkrywa, że nie ma w niej zgody na zaakceptowanie negatywnego stereotypu starości. „Vlastně stáří není špatná fáze života! To jen mladí si myslí, že je zlé [...]. Stáří je období, kdy ještě hodně můžeme, ale málo musíme”²⁶. Doświadczany przez bohaterkę kryzys generuje z czasem różne mechanizmy obronne, w tym adaptacyjny²⁷. „Budou-li prožívat své stáří hezky, budou-li žít nadále smysluplně, budou určitě šťastnější i ti mladší, kteří budou žít kolem mne a mé stáří vnímat. Nebudou se pak totiž stáří bát”²⁸. Z czasem surowo ocenia swoją postawę wobec życia i ludzi, także tych najbliższych. Postanawia dobrze zestarzeć się, wyciągając jak najwięcej korzyści z zysków, przy jednoczesnym minimalizowaniu wpływu strat, które towarzyszą normalnemu starzeniu. Bohaterka Šiklovej uczy nas, jak zaakceptować starość, i nie postrzegać jej jedynie poprzez pryzmat utraty siły i zdolności, ale jako okres dojrzałości i fazę należącą do pełni ludzkiej egzystencji. Dostrzega, że każdy etap życia ma zarówno swoje prawa, przywileje, jak i obowiązki. Umiejętność odczytania tych momentów (znalezienia trafnej relacji między „za wcześniej” i „za późno”) wymaga czujności, rozwagi i mądrości. Doświadczenie pełni istnienia domaga się przeżycia wszystkich etapów ontogenezy i ten ostatni ma swoją wartość, ponieważ stanowi dopełnienie miary życia. Tekst Šiklovej jest swego rodzaju „instrukcją obsługi starego człowieka” i zarazem „poradnikiem pozytywnego myślenia”.

Przeżycia z okresu pracy ze starszymi ludźmi oraz własne doświadczenie starzenia się, opieki nad starą matką, posłużyły pisarce za impuls do napisania tekstu o żeńskiej linii rodziny sześćdziesięcioletniej Heleny, jej osiemdziesięcioletniej matki i córek. Babcia, matka i wnuczki oraz ich wzajemne relacje tworzą ciekawy portret rodziny, w której wielka irytacja przeplata się z bezgraniczną miłością. W książce *Matky po e-mailu* autorka zmierza między innymi do rozszerzenia sposobu myślenia o „matkowaniu” w kierunku wykonywania pewnej roli opiekuńczej, która to rola nie musi być wyłącznie domeną matki i opisem relacji matka–małe dziecko, ale też relacji dorosłe dziecko–stary rodzic. „Matkowaniem” są bowiem takie sytuacje, w jakie wchodzimy w stosunku do innych osób, które tego potrzebują. W tekście Šiklová przedstawia złożony obraz sprawowania opieki nad starszą osobą.

Helena przez ostatnie lata pozostawała w relacji „matkowania” ze swoją matką staruszką, która wymagała od niej ogromu pracy i siły emocjonalnej, fizycznej

²⁶ *Ibidem*, s. 100.

²⁷ Zob. G. Łój, *Psychologiczne wyznaczniki przeżywanej starości (psychoneuroimmunologia starości)*, Mysłówice 2007.

²⁸ J. Šiklová, *Deník staré paní...*, s. 178.

oraz intelektualnej. Dla kobiet więź z matką jest nie do przecenienia, to właśnie w matce kobieta poszukuje wzoru do naśladowania, od niej uczy się nie tylko kobiecości, ale też obcowania z innymi kobietami²⁹. Helena widzi w matce między innymi obraz kobiety, której losu za wszelką cenę pragnie teraz uniknąć.

Ale já ráda posloužím mamince. Já mám svoji maminku ráda. Bratra sice v našem dětství pořád vychvalovala, ale na mne spoléhala a spoléhá. Dělán to ráda, ale přiznám se, že bych nechtěla, abych jednou, tak jako ona, zůstala své dceři na krku³⁰.

Emerytka Helena żyje z poczuciem wstępowania w starość, która początkowo jawiła jej się jako „rękojmia egzystencjalnej szansy”³¹. „Myslela jsem si, že teď v penzi začnu žít znovu, jinak. Sama jsi mne vždy poučovala a mluvila jsi o »třetí kariéře«. To jsou opravdu jen řeči a na nás, na dcery, se to nevztahuje?”³². Po części to, co wypowiada bohaterka książki, obrazuje jej frustrację, gniew czy wręcz uwiązanie rodzinne. „Nejraději bych ji uhodila, nasekala jí zadek jak malému děcku. Jak já ji v tu chvíli nenáviděla! Na zabití!”³³. Oczywiście są takie momenty w życiu Heleny, kiedy „matkowaniu” towarzyszą ambiwalentne uczucia m.in. zadowolenie, usatysfakcjonowanie i uspokojenie własnego sumienia, ale są też chwile, kiedy ma ochotę wyjść i wszystko porzucić, włącznie z matką, której „matkuje”. „Je to láska, soucit, vděčnost, kterou cítíme k rodičům, a současně nás to asi štve, protože již dávno nejsou tak silní, jako byli v našem dětství. Mrzí nás, že jsou tak bezmocní, že se teď již nemáme o koho opřít”³⁴. Helena przyjmuje pozycję ofiary i ma poczucie, że znalazła się w takim momencie życia, w którym jest bardzo trudno mówić własnym głosem i bardzo trudno walczyć o siebie, ponieważ w społeczeństwie dominuje *familiarystyczny* model rodziny, w którym trwałym elementem systemu kulturowego jest obraz pokornej opieki ze strony córki nad starą matką. Pisanie e-maili do przyjaciółki Jany o tym, co przeżywa, jest takim paradoksalnym sposobem na wyjście z opresji, wyjściem poza świat, który nie daje możliwości zmiany swojej sytuacji. Jest to jednak tylko pozorne wyzwolenie, ponieważ polega ono na anihilacji, a więc tak naprawdę jest to wypisanie się z walki:

Já tohle již nevydržím a nevydržím. Já se již nedovedu a hlavně nechci ovládat. Přitom jsem si myslela, že mne to naše povídání o matkách uklidňuje. Neuklidňuje. Mám na ni vztek a současně si to vyčítám. Dám ji do ústavu a pojedu někam pryč. Do lázní, do nemocnice, nebo skočím pod vlak³⁵.

²⁹ Pisali na ten temat m.in. Zygmunt Freud, Jacques Lacan czy badaczki utożsamiane z ruchem feministycznym Julia Kristeva i Luce Irigaray.

³⁰ J. Šiklová, *Matky po e-mailu*, Praha 2009, s. 11.

³¹ Zob. I. Lapińska, „Życiu zmiłowanie”. *O starości w poezji Anny Kamieńskiej*, [w:] *Dojrzenie do pełni życia. Starość w literaturze polskiej i obcej*, red. S. Kruk, E. Flis-Czerniak, Lublin 2006, s. 505.

³² J. Šiklová, *Matky po e-mailu...*, s. 9.

³³ *Ibidem*, s. 15.

³⁴ *Ibidem*, s. 16.

³⁵ *Ibidem*, s. 154.

I w tym sensie to nie jest żadne wyzwolenie, tylko powiedzenie: „Prostě, já tohle již nevydržím!”³⁶. Główna bohaterka daje się wpędzić matce w poczucie winy i podporządkowuje się jej zasadom. Jednocześnie sytuacja, w jakiej znalazły się bohaterki, wywołuje między nimi liczne napięcia. Relacje matki starszuszki z córką, która sama jest już emerytką, oraz pozostałych bohaterów utworu opierają się nie tyle na rozmowie, ile na wymianie poszczególnych, znanych wcześniej obu stronom, kwestii. Wypowiedzi starszuszki bezustannie krążą wokół jednego tematu, czyli jej potrzeb. „Snad si myslí, že když teď nechodím do práce, mám a musím všechen svůj čas věnovat jen jí”³⁷.

Matka Heleny przyjmuje postawę nazywaną w psychologii projekcyjno-agresywną, która objawia się okazywaniem złości i wrogości wobec otoczenia oraz poczuciem krzywdy i bycia prześladowanym. Stara kobieta jest niewdzięczna i niesprawiedliwa wobec swojej córki, ponieważ to właśnie ona jest świadkiem jej słabości i cierpienia związanego z chorobą.

Lektura książek Šiklovej potwierdza tezę Simone de Beauvoir, że szczelina powstała pomiędzy „starością społeczną” a „psychosomatyczną” pozwala kobiecie zmanifestować swą podmiotowość³⁸. Zmiana stosunku Heleny do matki może być tego dowodem. „Úzkost generace našich rodičů pochopíme, až když jsme v jejich věku. Pak se přestaneme smát těm dobrým radám, které nám dávali”³⁹. Z czasem Helena dostrzegła w matce bezbronnego człowieka, a dzięki temu zrozumiała także, jak wiele dzieli z nią cech wspólnych. Pisarka porusza bardzo aktualne zagadnienie opiekuńczej funkcji rodziny, która musi przejąć na siebie trudny obowiązek towarzyszenia osobie starszej w ostatnim etapie jej życia. „Zestárnout, to znamená taky přijmout svojí závislost na druhých, bezmocnost, omezenost možností a tomu nás nikdo nikdy neučil”⁴⁰. Niestety, żadna ze stron nie potrafi dobrze poradzić sobie z obecną sytuacją. Helena-opiekunka nie odczuwa, że jej wysiłek jest dostrzeżony przez pozostałych członków rodziny. Wsparcie psychiczne otrzymuje tylko od swojej przyjaciółki Jany, która znajduje się w podobnej sytuacji życiowej. Nadmierne przeciążenie, zmęczenie oraz potrzeba odpoczynku i wytchnienia od opieki nad starą matką skutkują u Heleny wypaleniem sił fizycznych, wyczerpaniem emocjonalnym, depersonalizacją i utratą satysfakcji z wykonywanej pracy.

Šiklová wskazuje również na cechy „czeskiej” starości, stwierdzając, że „czeską” starość charakteryzują zjawiska *feminizacji* i *singularyzacji*, a starość czeskich kobiet (najczęściej wdów) wiąże się z ubóstwem i samotnością. Wskazuje na przejawy wszechobecnego społecznego *ageizmu*. Zjawisko to bada także m.in. czeska badaczka Helena Haškovcová, która podkreśla, że „český ekvivalent tohoto dnes už poměrně rozšířeného pojmu však neexistuje a jeho praktický význam lze paralelně

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, s. 9

³⁸ Zob. S. de Beauvoir, *op. cit.*, s. 13.

³⁹ J. Šiklová, *Matky po e-mailu...*, s. 18.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 43.

odvodit od nechvalně známého rasismu⁴¹. Šiklová argumentuje, że ludzie starzy nadal są, i będą, jako grupa społeczna „inni”, czyli opatrzeni negatywną etykietą, stereotypowym stygmatem, postrzegani przez młodszych jako niepożądani, kłopotliwi członkowie społeczeństwa, otaczani obojętnością, niechęcią, a nawet wrogością. Dlatego sami muszą dążyć do zmiany tego obrazu we współczesnej kulturze.

Pisarka nie ogranicza się jedynie do ukazania mankamentów starości, ale prezentuje też jej pozytywne aspekty. Šiklová dostrzega, że obok negatywnych stereotypowych wyobrażeń o człowieku starym, pojawia się współcześnie wzór „nowoczesnego seniora” — jest on aktywny, kreatywny, zmotywowany do auto-edukacji, korzysta z nowoczesnych form edukacji permanentnej:

Samozřejmě, že nejsme my staří prezentováni jen negativně. Například univerzity třetího věku. To je dobrá myšlenka. [...] Ale mladí si z těch starých studujících dělají trochu i legrace. Ptají se, proč to studují, když stejně ty poznatky nikdy nevyužijí. Kdyby prý raději chodili do divadla, na koncerty nebo se rejpli na zahrádce. Snad mají pravdu, ale já v tom vidím určitou averzi ze strany těch mladých⁴².

Zdaniem Šiklovej smutek nie musi być niezbędnym elementem starzenia. Wielu seniorów cieszy się życiem pomimo rosnących jego wyzwań. Bohaterki książek Šiklovej starają się orientować we współczesnych realiach, samodzielnie załatwiać swoje sprawy, nadążać za nowoczesną techniką i przełamywać poczucie ogólnospołecznego i kulturowego niedostosowania. Autorka trafnie zauważa, że starość jest problemem młodych, a obecna praca na rzecz ludzi starych to praca dla wszystkich obecnych pokoleń, sztuka starzenia się jest zaś wyzwaniem dla całego społeczeństwa. Z problemami, jakie niesie z sobą jesień życia, zmaga się nie tylko Helena i jej matka, lecz także całe ich otoczenie⁴³. Šiklová wprowadza do swoich tekstów również wyobrażenie starości jako godnej fazy życia odznaczającej się mądrością i dojrzałym zrozumieniem (*Dopisy vnučce*), co kryje się niestety w cieniu czegoś przeciwnego, a mianowicie obrazu starości jako pory deterioracji, choroby i głupoty. Trzy dominujące nurty refleksji obecne w twórczości Šiklovej tworzą wzajemnie uzupełniającą się całość, aczkolwiek nie wyczerpują znacznie szerszego spektrum zagadnień wiążących się ze starością, samopoczuciem człowieka starego i jego pozycją w rodzinie i społeczeństwie. Šiklová podkreśla, że problem wykluczenia społecznego i dyskryminacji dotyczy relacji międzyludzkich. Jej zdaniem nikt nie może pozostać obojętny wobec problemu starzenia się współczesnych społeczeństw. Twórczość literacka Šiklovej jest ciekawym głosem w dyskusji nad społecznymi, kulturowymi i komunikacyj-

⁴¹ H. Haškovcová, *op. cit.*, s. 34.

⁴² J. Šiklová, *Matky po e-mailu...*, s. 70.

⁴³ Na gruncie antropologii zwracano uwagę na fakt, że kultury dzielą się ze względu na takie kryterium, jak postawa wobec ludzi starych. Jedne z kultur starość doceniały i szanowały — tam młodzi uczyli się od starszych. W innych kulturach starość była deprecjonowana, młodzi byli górą, tak jak dziś w kręgu kultury euroamerykańskiej — tam starzy ludzie uczą się od młodych. Zob. J. Kociuba, *Jakość czy sens starości?*, [w:] *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, red. A.A. Zych, Sosnowiec-Dąbrowa Górnicza 2014, s. 34.

nymi konsekwencjami kategoryzacji ludzi ze względu na wiek. Zdaniem Tomáša Weissa „Tohle psaní se ukazuje jako velmi žádané a postrádané zboží”⁴⁴.

Bibliografia

Podmiotowa

Šiklová J., *Deník staré paní*, Praha 2010.

Šiklová J., *Matky po e-mailu*, Praha 2009.

Šiklová J., *Výhoštěná smrt*, Praha 2013.

Przedmiotowa

Bartosz B., Zierkiewicz E., *Starość w narracjach kobiet młodych i starych*, [w:] *Starsze kobiety w kulturze i społeczeństwie*, red. E. Zierkiewicz, A. Łysak, Wrocław 2005.

Cyceron, *Katon Starszy o starości*, przeł. Z. Cierniakowa, [w:] Cyceron, Plutarch, *Pochwała starości*, przeł. Z. Cierniakowa, A. Twardecki, Warszawa 1996.

De Beauvoir S., *Starość*, przeł. Z. Styszyńska, Warszawa 2011.

Haškovicová H., *Fenoméni stáří*, Praha 2010.

Kociuba J., *Jakość czy sens starości?*, [w:] *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, red. A.A. Zych, Sosnowiec-Dąbrowa Górnicza 2014.

Kołodziej W., *Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi w podeszłym wieku*, [w:] *Starzenie się a satysfakcja z życia*, red. S. Steuden, M. Marczuk, Lublin 2006.

Krzysztofek K., Szczepański M.S., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2005.

Kurecz I., *Zmiana stereotypów. Jej mechanizmy i granice*, [w:] *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, red. M. Kofta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001.

Liotard J.-F., *Przepisać nowoczesność*, przeł. D. Domagała, [w:] *Postmodernizm a filozofia*, red. S. Czerniak, A. Szahaj, Warszawa 1996.

Łapińska I., „Życiu zmiłowanie”. *O starości w poezji Anny Kamieńskiej*, [w:] *Dojrzewanie do pełni życia. Starość w literaturze polskiej i obcej*, red. S. Kruk, E. Flis-Czerniak, Lublin 2006.

Łój G., *Psychologiczne wyznaczniki przeżywanej starości (psychoneuroimmunologia starości)*, Mysłowice 2007.

Michalski K., *Heidegger i filozofia współczesna*, Warszawa 1978.

Miszczak E., *Stereotypowy obraz człowieka starego w Polsce*, [w:] *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, red. J.T. Kowalewski, P. Szukalski, Łódź 2006.

Pawlina A., *Stereotypowe wizerunki starości w wybranych przekazach kulturowych*, [w:] *Edukacyjne, kulturowe i społeczne konteksty starości*, red. M. Malec, Wrocław 2011.

Segiet K., *Miejsce człowieka starego w codzienności rodzinnej*, [w:] *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, red. A. Tokaj, Leszno 2008.

Sýkorová D., *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*, Praha 2007.

Szukalski P., *Przeplwy międzypokoleniowe i ich kontekst demograficzny*, Łódź 2002.

Tokaj A., *U progu starości*, Poznań 2000.

⁴⁴ T. Weiss, *Mluvit o smrti včas*, <http://respekt.ihned.cz/c1-61244690-mluvit-o-smrti-vcas> [dostęp: 5.05.2015].

Źródła internetowe

Weiss T., *Mluvit o smrti včas*, <http://respekt.ihned.cz/c1-61244690-mluvit-o-smrti-vcas> [dostęp: 5.05.2015].

Wypowiedź J. Šiklovej zamieszczona na stronie internetowej dwumiesięcznika „Listy”, <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=035&clanek=050318> [dostęp: 7.05.2015].

Old age: socio-cultural (anti-)phenomenon in the literary works of Jiřina Šiklová

Summary

Jiřina Šiklová is a Czech sociologist and writer. She published under different names, mainly abroad. In the times of the former regime she was persecuted and imprisoned. She wrote a number of bestselling books: *Deník staré paní* (2003), *Dopisy vnučce* (2007), *Matky po e-mailu* (2009), *Stoupenci proměn* (2012), *Výhoštěná smrt* (2013). Books of this Czech writer haven't been translated yet into Polish. From the perspective of an old woman she presents old age as a specific moment in human life. Šiklová writes a kind of a diary in which she speaks about the current situation brought to her by life. In her books, the writer solves problems between grandparents and grandchildren as well as the issues of a sixty year old woman taking care of her octogenarian mother. Šiklová provides an independent reaction to the problems of aging society. She teaches her readers to accept old age, not only as loss of strength, but as a time belonging to the fullness of human life. At the same time in a very businesslike manner and with no sentiment she offers a number of steps that can help in old age.

Keywords: Jiřina Šiklová, Czech literature, old age, old woman, aging society

Stáří — sociálně-kulturní (anti)fenomén v literární tvorbě Jiřiny Šiklové

Obsah

Jiřina Šiklová je česká socioložka a publicistka. Publikovala pod různými jmény, především v zahraničí. Za minulého režimu byla pronásledovaná a vězněná. Napsala několik literárních bestsellerů: *Deník staré paní* (2003), *Dopisy vnučce* (2007), *Matky po e-mailu* (2009), *Stoupenci proměn* (2012), *Výhoštěná smrt* (2013). Knihy české spisovatelky ještě nebyly přeložené do polštiny. Z pohledu staré ženy popisuje stáří jako specifický moment v životě člověka. Šiklová píše svého druhu deník, ve kterém hovoří o aktuálních situacích, které ji život přináší. Spisovatelka v knihách řeší problémy mezi prarodiči a vnučaty nebo starosti šedesátileté ženy, která se musí postarat o svoji osmdesátiletou matku. Šiklová představuje svébytnou reakci na problém stárnutí populace. Učí čtenáře přijímat stáří nikoli jako pouhý úbytek sil, ale jako období náležející k plnosti lidského života. Zároveň přitom zcela věcně a nesentimentálně upozorňuje na řadu kroků, které mohou stáří usnadnit.

Klíčová slova: Jiřina Šiklová, česká literatura, stáří, stará žena, stárnutí populace